

A magyar nyelv régi török jövevényszavai.

[ZOLTÁN GOMBOCZ: Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache. Helsinki 1912 = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne) XXX.]

Az ismertetendő munka részben átdolgozott s egyszersmind lényegesen bővített kiadása ugyanazon szerző magyar nyelvű munkájának, a mely 1908-ban «Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink» czímmel mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak 7. száma (különnyomat a Magyar Nyelv III. kötetéből) jelent meg. Hogy az új német átdolgozás mennyivel gazdagabb tartalmú, kiviláglik abból is, ha a két kiadvány lap-számát összehasonlítjuk: a magyar kiadvány 108 lapjával szemben a német 251 lapra terjed. A Szójegyzék nagyjában azonos tartalmú — az Előszóban a szerző meg is jegyzi, hogy ez a rész voltaképpen a magyar kiadás Szójegyzékének második kiadása —, de már a hangtani összeállítás a német munkában sokkal terjedelmesebb és részletesebb (a német kiadásban 47 lap, a magyarban csak 8). Egészen új és szívesen látott fejezet a kérdést tárgyaló vagy érintő régibb munkák részletes és kritikai áttekintése («Frühere arbeiten», 1—34). Sok újat nyújt végre a «Rückblick. Folgerungen» cz. fejezet is (186—208. l.); míg a magyar kiadás csak egészen röviden, két lapon csoportosítja a tárgyalt jövevényszavakat nyelvtani és jelentéstani kategóriák szerint, s éppoly röviden utal a legfontosabb hangtani kritériumokra, a melyek csuvas nyelvalakra vallanak, az új kiadásban a szerző nemcsak hogy e kérdéseket pontosabban és részletesebben tárgyalja, hanem azonkívül egy összefoglaló részben kimutatja azt is, hogy a kérdéses jövevényszavak mennyiben világítják meg egyfelől a magyar, másfelől a csuvas hang-

történetet, s végezetül a megállapított nyelvi és műveltségtörténeti tényekre támaszkodva érdekesen világítja meg a régi török-magyar érintkezések történeti hátterét.

Mivel legalább az előbb említett magyar nyelvű tanulmány kétségkívül ismeretes e folyóirat olvasói előtt, s azonkívül már a német kiadásról is jelent meg magyar nyelvű részletes ismertetés,* az azt hiszem, felesleges volna az ismertetendő munka tartalmát bővebben tárgyalnom, hanem arra szorítkozhatom, hogy a következőkben, a munka saját beosztását tartván szemem előtt, sorra ideiktassam pótlékaimat s előadjam azon észrevételeket, a melyekre e munka nékem alkalmat ad.

I. (Korábbi dolgozatok.)

A munka első fejezete, a mely a kérdés régibb irodalmának bíráló áttekintése, szemelláthatólag pontos és gondos munka eredménye; arra, hogy minden részletében a források felhasználásával átvizsgáljam, persze nem volt alkalmam.**)

E rész végén a szerző alaposan tárgyalja azt a kérdést, hogy vannak-e a magyarban mongol eredetű jövevényszavak, mint a hogy ujabban több magyar kutató állította; a szerző é feltevését még a MUNKÁCSI-formulázta alakban («Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen», KSz. II.) sem fogadja el, hogy t. i. a mongol ill. hunn eredetű szavak nem közvetlenül, hanem a bolgár-török v. csuvas, MUNKÁCSI terminológiája szerint az ugor v. ugor-török nyelv közvetítésével kerültek át a magyarba. Megengedi, hogy magában véve nem volna ugyan lehetetlen, hogy a régi bolgárok érintkeztek a mongolokkal (hunnokkal), s ez utóbbiak nyelve is hatott amazokéra, de másrészt kiemeli, hogy e feltevés kényszerítő voltát eddig nem sikerült igazolni.

*) NÉMETH GYULA, Nyelvünk régi török jövevényszavai, Nyr. XLI, 398—401, 452—5; HORGER ANTAL, Bolgár-török jövevényszavaink, MNy. VIII, 446—58.

***) Kis figyelmetlenség van a 23. lapon, a hol a szerző VÁMBÉRYNAK a NyK. VIII. kötetében megjelent «Magyar és török szövegyezések» cz. értekezését bírálva, a benne található helyes egyeztetések között a *kar* szót is felemlíti, a mely azonban nincsen meg a szerző saját egybevetései között.

A szerző részletes bírálat alá veszi a *hölgy*, *hiúz* és *hagyma* szavakat, a melyek véleménye szerint egyedül érdemelnek figyelmet a MUNKÁCSI feltevése mellett felhozott bizonyítékok közül, s erős hangtani érvekkel bebizonyítja, hogy azokat a mongol nyelv segítségével sem lehet megfejteni. A szerző nyilvánvalólag már nem vehette figyelembe WICHMANNNAK a *hölgy* s alulírott-nak a *hagyma* szóról írt cikkét, a melyek a Nyelvőr 1912-iki évfolyamában jelentek meg, s a melyeknek eredményei után már teljesen kizártnak tarthatjuk a szóbanforgó szavak mongol eredetének lehetőségét. Mindamellett lehetséges, hogy a mongol jövevényszavak kérdése még nem érett meg arra, hogy levegyék a napirendről. Két szóval, a *homok* és *harang* szavakkal szemben pl. talán még lehetnének kétségeink; a magyarban csupán e két szó kezdődik *h*-val, s így átadó nyelvi χ -kezdetű alakokra utal, holott az őstörök **h*-nak (GOMBOCZ szerint összesen 17 esetben) a magyarban is *k*- felel meg, a miből G. a 47. §-ban azt következteti, hogy a **h*- > χ - változás a csuvasban a magyar-török érintkezések után ment végbe. Figyelembe veendő az is (bár magában véve nem sokat nyom a latban), hogy az előbbi szó a mai csuvasban ismeretlen; 'homok' csuvasul *χājēr*. A *harang* esetében meg a magyar szó jelentése az, a mely csak a mongol szóéval egyezik (mong. Kow. *χaranga* 'une grande cymbale d'airain'), míg ellenben e jelentés a csuvasban és a többi törökségben tudvalevőleg ismeretlen, habár a szó széltére el van terjedve (csuv. *χoran*, *χyran*; oszm. ad. csag. krim. kaz. miš. kirg. bar. alt. tél. sor. leb. szag. kojb. kacs. tar. RADL. *kazan* 'kessel', kún *chazan* 'caldarium'). A mi a hangmegfeleléseket illeti, a mai csuvas *n* lehet ugyan korábbi *η* képviselője, s ez a hang a keleti fgr. nyelvek régi csuvas jövevényszavainak tanúsága szerint az ócsuvasban még megvolt (vö. WICHMANN, Die tshuw. Lehnwörter in den perm. Sprachen = SUS. Toim. XXI, p. 22—3); csakhogy az ilyen esetekben, úgy látszik, az eredeti *η*-hang a többi török nyelvekben is (vagy legalább egyikében-másikában) előkerül, míg ellenben a szóbanforgó esetben az egész török nyelvterületen csak *n*-t találunk.*) Nem túlságosan valószínű

*) Vö. «Der Name der Stadt Kasan» cz. cikkemet, FUF. VI. 111—4.

tehát egy ócsuv. **χarag* alak megváltozott, a melyből a magyar *harang* alakot esetleg megmagyarázhatnók, feltéven, hogy a magyarban az akkor már idegenszerű *η*-hangot *ηg*-vel helyettesítették.*) Ócsuvas *-ηg*-végű alak felvétele viszont egyértelmű volna azzal, hogy az illető szó mongol nyelvalakból került a csuvas nyelvbe. — Külömben talán a kérdéses török és mongol szavak egyáltalában nem is tartoznak össze!

II. (Szójegyzék.)

Az a fejezet, a mely a jövevényszavak jegyzékét tartalmazza, az új átdolgozásban már külsőleg is különbözik némileg magyar elődjétől. A szerző az újabb kutatóktól származó, de véleménye szerint elfogadhatatlan egyeztetéseket, a melyek a magyar kiadásban, zárójelbe téve, a többiek közé voltak besorozva, külön jegyzékbe állítja össze, s ezt az eljárást csak helyeselhetjük. Újítás az is, hogy a szerző az általa helyeseknek tartott magyar-török egybevetéseknél első helyre rendszerint a kikövetkeztetett ócsuvas alakot teszi. Ez az eljárásmód kétségkívül tanulságos és hasznos az olvasóra, különösen azokra, a kiknek nem volt alkalmuk közelebbről megismerkedni a török nyelvek hangtörténetével; mindamelllett, noha kétségtelen, hogy a szerző kikövetkeztetett alakjai általában szerencsések, az efféle rekonstruálásnak tudvalevőleg vannak gyenge oldalai is. Tagadhatatlan, hogy az az «ócsuvas» gyakran nagyon is dogmatikus benyomást tesz. A tárgyalt egybevetések közt sok olyan szó is van, a melyeken nincsen semmiféle ócsuvas nyelvalakra utaló hangtani kritérium, a melyek tehát magukban véve épen úgy származhattak volna más török nyelvből is. A szerző maga sem tagadja (197. l.) annak a «történeti lehetőségét», hogy a kazár nyelv is hatott a magyarra, s a VI. lapon is megjegyzi, hogy a kún-bessenyő jövevényszavak kér-

*) Ha mindezek ellenére megengedhetőnek tartanók egy ócsuvas *-η* végű alak feltevését, a kérdéses szó kronológiai támaszpont volna a magyar hangtörténetre nézve, mert azt bizonyítani, hogy a magyar-csuvas érintkezések korában az eredeti *η*-hang már nem volt meg a magyarban, mivel az átvett ócsuvas szó szóvégi *-η*-jét *-ηg*-vel helyettesítették.

dése még több tekintetben tisztázatlan. Hiszen a magyaroknak mai hazájukba való beköltözésük előtt annyi bajuk volt a bolgárokon kívül más török népekkel is, hogy szinte csoda volna, hogy más török forrásból is nem merítették volna.* Talán legtanácsosabb lett volna az ócsuvas alak rekonstruálásában csupán azon esetekre szorítkozni, midőn az illető szónak kétségtelen csuvasos hangjellege van, s egyébként megelégedni a tényleg meglévő török nyelvalakok felsorolásával; egyébként a szerző több esetben maga is csak ezt teszi. Egyúttal azt a kérdést is felvethetnők, hogy ebből a szempontból volt-e ok arra, hogy a szerző a tanulmány régi címét («Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink») megváltoztassa («Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in den ungarischen sprache»).

Egyébként a magyar kiadás szójegyzéke lényegesen nem változott. Néhány cikk elől elmaradt a kérdőjel, vagy (ritkábban) kérdőjel került eléje; néhány szó az elfogadhatatlan egyeztetések közül az elfogadhatók közé került: 17. sz. (*béke*), 20. (*bér*), 109. (*kanyaró*) ill. kérdőjellel: 157. (*özön*), 45. (*csakány*), 61. (*czége*), vagy ellenkezőleg az előbb helyeselt vagy legalább figyelmet érdemlő egybevetések táborából átköltözött az elfogadhatatlanokéba, mint pl. a következők: *acsari*, *botorkál*, *csérta*, *egyeb*, *int*, *ír*, *mogyoró*, *tömlő*; *csibe*; ez utóbbi csak a Nachtragban, a hol másrészről a magyar kiadásban a helyes egyeztetések közé sorolt *búsz*, *kantár* és *teknő* is újra kegyelmet nyertek. Mindebből csak az látszik, hogy a szerző milyen gondal vizsgálta át újra meg újra anyagát. A *bölcs*, *csök* (?), *csökik*, *gyűr* (?), *ígér* (?), *kor*, *köldök*, *szemölcs*, *szesz*, *szongor*, *üdü* (*üdit*) szavakat a magyar kiadás egyáltalában nem tárgyalta; — a *szirony* szóról most új magyarázatot találunk.

Hadd jegyezzem meg egyúttal, hogy az új munka magyar elődjétől gyakran lényegesen eltér, a mi az egyes szavak irodalmának idézőmódját illeti. Mindenekelőtt a szerző az egyes

*) A szerző később, a hangtani részben, mintha maga is kételkednék a szójegyzékbe felvett szavak csuvas eredetében; pl. a 173. lapon megemlíti, hogy a *bicsak*, *csabak*, *csök*, *csék*, *kobak* és *köpenyeg* talán későbbi kün jövevényszavak. Miért éppen kün, s miért nem kazár?

czikkek végén rendszerint, bár nem mindig következetesen, megelégszik azzal, hogy felemlíti azt a kutatót, a kitől az illető egybevetés származik, s mellőzi a későbbi írókat, a kiknél ugyanaz az egybevetés szintén előfordul — tehát eltér a magyar kiadás berendezésétől.*) Igaz, hogy ez utóbbiaknál gyakran semmi sincs, a mi a kérdést új megvilágításba helyezné, de talán még sem ártott volna a teljesség kedvéért ez egyébként olyan gondos tanulmányban következetesen utalni minden kutatóra, a kiknél a kérdéses egybevetés előkerül, annál is inkább, mert hiszen az idézetek már legnagyobb részben készen voltak a magyar kiadásban is, s a munka ezzel nem lett volna lényegesen terjedelmesebb. Több cikk végén a szerző egyáltalában nem említi a korábbi (a magyar kiadásban felsorolt) kutatókat, a kiknél ugyanazon egyeztetés szintén megvan, pl. a német átdolgozás 5, 7, 15, 16, 19, 20, 23, 33, 44, 87, 96, 165, 210. sz. cikkeiben. Igaz, hogy a szerző arra utalhat, hogy az első részben («Frühere arbeiten») mindig meg van említve legalább is az, a kitől az illető egybevetés származik (bár véleményem szerint nem mindig teljes pontossággal), csakhogy gyakran ott sincs közelebbről megvilágítva.**)

A szóegyeztetések közül nékem a következők adnak megjegyzésekre alkalmat.

2. Az *agár* szóról a szerző kétségtelennek tartja, hogy egy ócsuvas **agar* alak átvétele, s felsorolja az egyes török nyelvekből ismert alakokat: csuv. *agar*, tel. *ägär*, bar. *igär* stb. A szerző sem itt, sem a «Vertretung der laute» cz. fejezetben nem tulajdonít fontosságot annak, hogy a régi csuvas jövevényszavak között ez volna az egyetlen eset, hogy az őstörök **a*-nek a magyarban *a* felelne meg. Mint a 154—6. lapon kitűnik, az

*) A német kiadásból kitűnik, hogy egy-egy szóegyeztetés az irodalomban már korábban felmerül, mintsem a magyar kiadás idézeteiből gondolni lehetne; ez a tény is mutatja, hogy a szerző a második kiadás előkészítésére minden tekintetben milyen rendkívül nagy gondot fordított.

**) Túlzott pontosságnak tetszik e mellett, ha a szerző helyenként kötelességének tartja idézni a DONNERTŐL és BUDENZTŐL származó nyilván elavult egyeztetéseket — sőt olyanokat is, a melyeket szerzőjük később maga visszavont, pl. 71. l. (68. sz.), 76. l. (81. sz.), 94. l. (118. sz.).

első szótagbeli tör. *ä*-nek a magyarban számos esetben palatális magánhangzó felel meg, a kéttagú szavakban rendszerint *e* (= ϵ), s a szerző ebből le is vonja a 154. lapon azt a határozott következtetést, hogy «kétségtelen, hogy az $*\ddot{a} > a$ hangváltozás a csuvasban a magyar-török érintkezések után ment végbe». Ha még ehhez hozzáveszszük, hogy a magyarban *g* van a várható *k* helyett (vö. az 50. §.), a szó csuvas eredetét több mint kétségesnek kell mondanunk.

9. *ártány* (*artan* OklSz., NySz.), vö. sor. RADL. *arlān* 'castrirt', *a. at* 'Wallach', ebből: *arla-* 'castriren' = alt. RADL. *arla-* 'reinigen, säubern, rein machen', vö. szag. kojib. RADL. *arda-* <? sor., szag., oszm., ujb. RADL. *ary-* 'sich reinigen, rein werden, sich rein halten'.

Az egybevetés, mint a szerző maga is megjegyzi, MUNKÁCSITÓL (NyK. XXXII, 275) származik, a ki a feltett *-rl-* ~ *-rt-* hangcsere példajaképen az alt. RADL. *ärtä-* ~ *tuba* RADL. *ärlä-* 'satteln' szóra hivatkozik. A szerző maga sem kísérti meg a feltett csuvas alak *-rt-*-jét másképp magyarázni meg; pedig abból, hogy egyes keleti török nyelvekben és a jakutban az eredeti török *-rl-*, úgy látszik, *-rd-* ill. *-rt-*-vé változott (vö. RADLOFF, Phon. 412., 421., 423. §.), éppen nem következik, hogy ez a hangcsere megvolt a csuvasban is, a melyben éppen ellenkezőleg, a mint RADLOFF (422. §.) is megjegyzi, az eredeti *-rl-* hangcsoport változatlanul megmaradt.*) De a csuvasban, úgy látszik, másféle származékigét lehet feltenni, a melyre a magyar szó csakugyan visszavezethető, ti.: $*art-$ < $*artt-$ < $*ar-l-t-$ (vö. oszm. *aryl-* 'gesund werden'), vö. csuv. *tšara* 'élő, élénk', *tšaral-* 'fölelevenedni', *tšart-* < *tšartt-* < *tšar-l-t-* 'megeleveníteni' ~ kún RADL. *tiri* (ujg. tar. *tirik*) 'lebendig, lebend, belebt'; kurg., kún, ujb. stb. *tiril-* 'leben; wiederaufleben', kurg. *tirilt-* (sor. *tirit-*) 'beleben'.**) Ilyen korábbi csuvas $*artt-$ alakra utal a mordvin (mdM.) *ar'tä-* 'castriren' alak is (saját gyűjtéseimből), a mely kétségtelenül csuvas jövevényszó: mdM. $-r't-$ < $*-rt-$ (- $*rtt-$), nem pedig < $*-rt-$, vö. md. *kardo*, *karda* 'viehhürde' < csuv. *karda* < $*karta$ u. a. vö. zürj. *karta*.

*) Vö. *gyarló* (78. sz.), *tarló* (199. sz.).

***) Vö. még AŠMARIN, Материалы для изсл. чув. яз., 303—4. l.

21. *bertü* 'globulus aureus, goldkorn' stb. < ? **bürtür*; vö. kaz. BÁL. *börtök* 'krümmchen, körnchen' stb. A felsorolt török alakokhoz tartozik még a megfelelő csuvas szó is: csuv. *pər.ǂǂə, pər.ǂǂə; pər.ǂǂək, pər.ǂǂək* 'magszem, gabonaszem' (vö. AŞMARIN, Болгары и чувашы 40 és Материалы 99—100).

A 31. cikkben a szerző sok magyar szót sorol egy szócsaládba: *borít* 'decken', *borul* 'niederfallen; versinken; (von wolken) überzogen werden', *borong* 'überzogen werden' stb. stb., a melyek véleménye szerint mind a feltett ócsuvas **bur-* igére mennek vissza, vö. oszm. ZENK. *bur-*, *buru-*, *bür-*, *bürü-* 'envelopper, couvrir, obscurcir'; csag. KÚN. *borka-* 'einhüllen'; kaz. OSTR. *börkä-*, kirk. tob. *bürkä-*; alt. *pürkä-*; jak. *bürüi-* 'verdecken'.*) Mindenesetre feltűnő volna, hogy a magyarban egy török jövevényszónak ennyi s egymástól jelentésre is ennyire eltérő származéka volna, azonkívül, mint a szerző a 193. lapon határozottan kijelenti, az átvett igéknél a magyar ige-tő, a mely egyszersmind az egyszám 3. személy, megegyezik a török ige-tővel. A nélkül, hogy valamennyi idesorolt magyar szó etymonját közelebbről vizsgálnám, csak azt szeretném megjegyezni, hogy a magy. *borul-* 'niederfallen, versinken' stb., a mely kétségtelenül elválasztandó a 'betakar, betakaródzik' jelentésűektől, az én véleményem szerint is, a mint már régebben BUDENZ (MUSz. 495. sz.) tette, a zürj. *pör-* 'fallen, umfallen' igével vetendő egybe, valamint a hasonló jelentésű mordvin *pra-* < **p.ra-* (l. Mord. Lautlehre 52 kk.) igével is; nem lehetetlen, hogy megfelelőjük megvan a balti-finn nyelvekben is, vö. különösen ész-t *põruma* 'schüttern, erschüttert werden', *ära põrund* 'erschüttert (mit nachteiligen folgen), verstaucht'; *ära põrund laps* 'zu früh geborenes kind, abort'; *põrutama* 'erschüttern', *maha põrutama* 'niederschmettern'.

32. *borjú* < ócsuv. **buraju*. A hangalakok viszonyát, a mely pedig magyarázatra szorulna, a szerző sem itt, sem a hangtani részben nem tisztázza, sőt nem is utal, mint az ilyen esetekben rendszerint tenni szokta, a hangtani nehézségekre. A szerző, úgy látszik, a *borjú* tövet tartja eredetibbnek («akk.

*) Pótolható még: csuv. *pərcə-, pərcə-* 'borítani, betakarni (tatár kölesönszó)'.

neben *borjút* auch häufig *borjat*, plur. *borjúk* und *borjak*, poss. *borjas*, wahrscheinlich unter der analogisehen einwirkung der *ú*-stämme, wie *faggyú* ~ *faggyat*, *faggyas*, *hosszú* ~ *hosszan*, *fattyú* ~ *fattyak* stb., l. TMNy. 347—9.) s így a m. j-t a török *γ* megfelelőjének. Hogy magyarázzuk akkor a magyar szó szóvégi *hosszú ú*-ját? Hiszen a szerző megállapítása szerint a magyar zárt tővégi magánhangzók (vö. ócsuv. **burayū*) már a magyar-török érintkezések után veszték el (38—41. §. és 187. l.). — Ugyane megjegyzések vonatkoznak a 77. cikkre is: *gyapjú* < ócsuv. **žapary*.

49. magy. *csécs* 'blattern, pocke' < ócsuv. **čäč*, vö. oszm. ZENK. *čiček* 'blume, blüte, blattern, pocke'; kaz. BÁL. *čäčäk* id.; csuv. *tše.žžek*, *tšetšše* id. stb. — Megjegyzem, hogy megvan a mordvinban is, nyilván mint csuvas jövevényszó: mdE. *tšētša* 'blume'.

52. *csihol* [alakv. *czihel*, *csehel* SzD., *czihol*, *csahol*, *csohol* MTsz.] 'feuer schlagen' < ócsuv. **čak*. A szerző egybevételét megkérdőjelezi, de nem magyarázza meg, miért. Az egyeztetés csakugyan több okból is nagyon valószínűtlen: figyelembe veendő a magy. ige *-l* képzője, pedig (a 193. l. szerint) a török igető a magyarban változatlanul jelentkezik; hozzá még kivételesen a magy. hangzóközi *-h-* török *-k-*nak felelne meg, a melynek pedig szabályos megfelelője *k*, l. 167. l., 50. §.

56. *csóka* 'dohle'. A szerző szerint < ócsuv. **čauka*. A szó, a mint a szerző idézeteiből kitűnik, a többi török nyelvben magashangú: kaz. BÁL. *čäükä* [VOSZER. id., РАКА а.], bar. RADL. *čäükä*, bask. PRÖHLE *säükä*, tob. RADL. *čükä*. Mivel az *ä* > *a* változás a csuvasban a magyar-csuvas érintkezések után történt (l. 154—5. l.; 23—5. §.), a magyar szó ócsuvas eredete nem valószínű; a csuv. An. *tšavga* alak nyilván tatár jövevényszó, az eredeti csuvas alakot a mai csuv. Virj. AŠM. (361, 368) *tšavga*, kurm. AŠM. *tšana* képviselik, vö. a szó votják és cseremisiz alakját (a hová kétségtelenül a csuvasból került): votj. *tšava*, *tšana*, *šava*; cser. *tšavgä*, *čava* (WICHMANN, SUS. Toim. XXI, 112). — Később a 182. lapon a szerző — igaz, hogy bővebb megokolás nélkül — lehetségesnek tartja a magyar *csóka* szláv eredetét is.

68. A felsorolt magyar igék aligha tartoznak valamennyien össze.

75. *gyaláz*, vö. kún *jala*: *jala iabadir* 'calumniat'; kaz. BÁL. *jala* 'verleumdung', *jala jabmak* 'verleumden'; kirk. RADL. *žala* 'das fehlerhafte, das unrechte; der ungerechte verdacht; die verleumdung'; alt. VERB. *jala* 'strafgeld, busse'; — mong. Kow. *jala* 'faute, crime, peine, amende, punishment'. — Ez az egybevetés, a mely MUNKÁCSITÓL (KSz. VI, 379) származik, kétségekívül helyes. Csak azt jegyzem meg, hogy a felsorolt török szavakon kívül még ide tartozik a csuv. *šiləχ* 'bűn, sünde' is, a melynek etymonjára eddig tudtommal nem mutattak rá. Ez esetben tehát a magyarban *a* felelne meg az östörök **a*-ból keletkezett csuvas *i*-nak, éppúgy, mint a 78. cikkben is: *gyarló* ~ csuv. *širlax*- (l. alább),*) nem pedig *i* (< **y*), mint több más esetben: *ír* ~ csuv. *šir*- stb. (l. I, 6. §.). Ebből az következik, hogy vagy nem olyan régi a csuvasban az *a* > *i* változás, mint a szerző az i. h. felteszi, hanem csak a magyar-török érintkezések ideje alatt ment végbe, vagy hogy a felsorolt szavak nem csuvas nyelvvalakból való átvételek.

66. *disznó*. A szerző a felsorolt Árpád-kori adatok alapján megállapítja, hogy a magyar szó eredetileg *gy*-kezdetű volt, s hogy később a nyelvterület egy részén depalatalizáció történt, tehát *gyisznó* > *disznó*, nem pedig megfordítva, mint régebben gondolták, s a magyar szót ő is, habár kételkedve, a hasonló jelentésű csuv. *sisna* szóval veti egybe. Mivel néhány esetben (habár ritkán) a csuv. *s*- valószínűleg eredeti *t*-re megy vissza (pl. csuv. *šāl* 'fog' ~ kaz. *təš*, ujj. alt. stb. *tiš*), a szerző szerint nem volna lehetetlen, hogy a csuv. *sisna* is ócsuvas **tisnaγ* alak képviselője volna, de egyúttal egészen helyesen megjegyzi, hogy az ómagyar *gyisznau* (> *disznó*) palatális szókezdő mássalhangzója így is magyarázatlan maradna. A magyar és a csuvas szó hangalaki viszonyát tehát a szerző nem magyarázza meg. Ez bátorít arra, hogy én kísértsem meg megvilágítani.

A régi magyar alakok alapján a mai csuvasban ilyen alakot várnánk: *sisna* (< **jisna*). Figyelembe vévén mármost, hogy a különböző nyelvekben a mássalhangzók a jésítés tekintetében könnyen engednek asszimilációs vagy disszimilációs hatásoknak, elvileg nem volna lehetetlen az a feltevés, hogy a mai csuvas

*) Vö. még m. *dara* ~ csuv. *tjə* (64. sz.).

sisna korábbi **śisna* alakból keletkezett, s a szókezdő **ś-* a szótagzáró *s* hasonító hatása következtében veszítette el jésítését, vagy más szóval, változott *s-szé*. Ilyenforma eset csuv. *śūze* 'fransen', a mely az oszm. csag. *sačak* id. szónak felel meg (PAAS. Csuv. szójegyzék 144); itt tehát megfordítva a következő palatális hang hatása alatt vált a szókezdő *s-* hang *ś-szé*.

E feltevést megerősíti a cseremisiz is. A kérdéses szó t. i. megvan ebben a nyelvben is, vö.: cserH. *sasna*; cserĒ. *sösna* (PORKKA, REGULY), *sasna* (TROICZKIJ), *сична* (o: *sösna*), *sösna* (VASZ.), *sisna*, *sösna* (Ucsebnik); cserK. *sösna*, *sisna* (Ucsebnik), *sösna* (ufai korm., saját följegyzéseim); *sösna*, *śösna* (permi korm., GENETZ szerint, l. SUS. Aik. VII, 48, 66).*) A cser. szó tudvalevőleg jövevényszó a csuvasból,**) s elterjedéséből következtetve nagyon régi átvétel. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a csuvas jövevényszavak *ś-ének* általában *s* felel meg, a keleti nyelvjárásokban helyenként *ś* is, mint a hogy a szóbanforgó esetben is (l. PAAS. S-laute 119), míg ellenben a csuvas *s-nek* rendes megfelelője *ś* (az *s > ś* változás a cseremisizben a csuvas hatás után ment végbe), úgy e szó alakváltozataiban kétségtelen bizonyítékát láthatjuk annak, hogy a csuvas szó kezdő mássalhangzója akkor, mikor a cseremisizbe átkerült, *ś* volt. A mi a szóbelsei *s*-hangot illeti, a cser. *s* természetesen itt is eredetibb *ś-re* mutatna, mindamellert nehéz eldönteni, hogy vajjon az átvett csuvas alak **śisna* volt-e, vagy hogy talán a

*) SZILASINÁL (204 l.) hibásan *sösna*, *śösna*.

***) Hogy az átvétel nem megfordítva történt — a mi már magában véve is nagyon valószínűtlen volna — bizonyítja az *-sn-* hangesoport a cseremisizben. Mint már BUDENZ, Ueber die Verzweigung der ugrischen sprachen, 36. l. megjegyzi, a cseremisizben az eredeti *n* sziszegő (*s*, *ś*) után *t*-vé változott, pl. cser. *βiste*, *βiste*, *βiste* 'tönköly' ~ f. *vehnä*; cser. *śiste*, *śiste* 'harkály' ~ f. *hähnä*, fÉ. *ähn*, lpK. *čäšne* stb.; cser. *piste*, *piste* 'hársfa' ~ fÉ. (déli nyj.) *pähn* 'alte linde, rüster'. E változás a litv. jövevényszavak átvétele után történt (mert egy ide tartozó szóban még tükröződik: cser. *šūšto*, *ššto* 'szij, öv' < litv. *sziksznà* 'leder, riemen'), de mint a fentebb tárgyalt csuvas jövevényszóból kitűnik, a csuvas-cseremisiz érintkezések előtt, tehát valószínűleg időszámításunk első századaiban.

cseremiszből a szókezdő *s-* asszimilálta a következő *s*-hangot.*) Ily módon tehát világos a magyar és a csuvas szó hangviszonya: *gyisznau* (> *disznó*) < csuv. **žisnaγ* ill. **d̄isnaγ*.

78. *gyarló* < ócsuv. **žarlyγ*, vö. kún *jarle* stb. 'pauper, miser'; csag. *jarly*, *jarlyg* 'arm, bettler'; kaz. BÁL. *jarly* 'arm, armselig'; csuv. *járlyš* 'arm'; kirg. *žaryl-* 'verarmen' stb.

A csuv. *járlyš* a szókezdő *j* miatt persze tatár jövevényszónak tekintendő. De van a csuvasban egy ige, a mely úgy látszik a felsorolt török szócsaládba tartozik: csuv. *širlax-* 'irgalmazni, könyörölni, sich erbarmen' (ZOL. МИЛОВАТЬ, ШАДИТЬ), vö. kaz. BÁL. *jarlyka-* 'sich erbarmen, gnädig sein'; RADL. *jarlyka-* 'amnestiren, verzeihen'; ótör. RADL. «*jarlyka-* vagy ? *jarlyka-*» 'gnädig sein', oszm. RADL. *jarlyra-* 'verzeihen, die sünden vergeben (von Gott)', («R.») *jarlyra-* 'vergeben (von Gott)'. RADLOFF (s. v. *jarlyka-*) a török igét a tör. *jarlyk* 'verkündigung, befehl' [vö. ujb. *jarlyra-* 'einen befehl erteilen, ein dekret erlassen, gnädig sein, zu reden geruhen (von einem höheren gesagt)'] névszóból akarja származtatni, de ez legfeljebb az ujb. *jarlyra-* igére illik (jelentése: 'einen befehl erteilen'; figyelembe veendő, hogy a *jarlyk* 'befehl' RADLOFF szerint csak a keleti nyelvekből: alt. leb. tel. kumd. ujb.-ból ismeretes). — A jelentés szempontjából a latin *miser* 'elend, arm' ~ *misereri* 'sich erbarmen, bemitleiden' szavakra hivatkozhatunk. — A magy. *a* ~ csuv. *i* megfelelésre l. fentebb a 75. cikk bírálatában.

83. sz. *gyänge* < ócsuv. **žängä*, vö. csag. *jäni*, *jängi* 'neu, jung', etc. — Nem akarnám ez egybevetést, bár nem tartom teljesen meggyőzőnek, elvetni, mert nem tudnék helyette jobbat ajánlani. Csak azt akarom megjegyezni, hogy a szerzőnek a 78. lapon (s már régebben a NyK. XXXIII, 197. lapján) kifejtett vélekedése, hogy a vog. *nāmak* 'weich', osztj. *nāmak* stb. 'mild (vom wetter); weich, zottig (z. b. von den haaren)', a melylyel BUDENZ, Verzweig. 68. l. és MUNKÁCSI NyK. XXV, 264 a magyar szót egybevetették, szamojéd jövevényszó, nem egészen bizonyos, tekintetbe véve, hogy megfelelője, mint FUF. III, 113 megjegyzetem, megvan a lappban is: lpS. *nemok* 'mollis'.

*) A magyar *-szn-* természetesen ócsuvas *-sn-* és *-šn-* hangcsoportnak egyként megfelelhet.

92. *gyűrű*. A szerző feltevése, hogy a cseremisiz *särgäs*, *širgäs* 'fingerring' szónak is valami köze van a csuvas *šerö*, *šarö* szóhoz, nagyon erőszakolt; hisz a csuvas *š*-t a cseremisizben rendszerint *s* dial. *š* képviseli (vö. föntebb 46. l.), egyébről nem is beszélve.

95. *harang*, vö. föntebb 38—39. l.

96. *hír* ~ csuv. *χibar* stb. — Az egyeztetetés helyességében még a szerzőnél is jobban kételkedem.

117. *kép* < ócsuv. **käp*. A szerző a török nyelvekből egész sereg megfelelőt idéz, de figyelmen kívül hagyja a csuvast, nem tudom, tévedésből-e vagy azért, mert az illető egybevetést nem tartja elfogadhatónak. Mint AŠMARIN Матеріалы 209. l. megjegyezte, a magyar szót már SCHOTT (De lingua tshuwaschorum egybevetette egyebek közt a csuvas *pek*, *pak* 'ként, mint, als, wie, gleich, ähnlich' (l. PAAS. CSUV. szójegyz. 95; AŠMARIN 209—10, 348) enklitikus partikulával, a csuvas szó alakját hangátvetéssel magyarázván.*) Hogy e szó az ócsuvasban mint névszó, eredeti (nem hangátvetéses) alakjában volt meg, azt bizonyítják a keleti fgr. nyelvek is; a melyek szintén régi időben vették át, cserH. *käp* 'körper', cserE. *kap* 'körper, statur' (ТРОИЦК. РОСТЪ, ТУЛОВИЦЕ; VASZILYEV ТѢЛО); cserK. *kap* 'körper'; permi (РОГОВ) *kab* 'bockor-kaptafa'; votj. *kab* 'kaptafa'; *kut-k* 'bockor-kapta' stb. (vö. WICHMANN, FUF. XII, 130—1, a hol a zürj.-votj. szó csuvas jövenvénynek van magyarázva.**)

*) SCHOTT, p. 15: «Manifesta litterarum transpositionis exempla vides in... particula Tschuwaschica *bek* 'sicut, instar', quae est Turc. *kip* (*kipi*, *gibi*). Huic Particulæ primis initiis forsitan in aginis significatio inerat; certe vim istam etiamnunc habet Substantivum Hungaricum *kép*, si sonum spectemus, Particulæ Turcicae simillimum».

***) Ugyancze szó megvan az óbolgár nyelvben is, a hol nyilvánvalólag maradvány a protobulgárok nyelvéből: óbolg. *карь* 'εἰδωλον, εἰκόν (bálványkép)'; az óbolgár alak, épen úgy mint a magyar *kép* is, szemmeláthatólag magashangú török **käp* alakra megy vissza (vö. Ъ, nem pedig Ѣ!). — MIKLOSICH, Etym. Wbuch p. 111 az óbolgár szó eredetéről nem tud felvilágosítást adni; BERNEKER EtWb. p. 486—7 két nemsikerült indogermán etymológiát is ajánl, a melyekben azonban, úgy látszik, maga is kissé kételkedik.

123. *kobak* (*kabak*, *kobag* MTsz.) 'kürbisflasche, lagena cucurbitina' SI.; (metonym.) 'schädel'. — A szerző ócsuv. **kabak* alakot tesz fel, s a kún *cabuc* (o: *kabak*) 'cucurbita', oszm. krim. csag. kaz. *kabak* 'kürbis' szavakra utal. Később — s nem ok nélkül — maga is kételkedni kezd a magyar szó csuvas voltában (l. 167, 173 l.), azt vélvén, hogy talán későbbi jövevény a kúnok nyelvéből. Vajjon nem lehetne-e még fiatalabb jövevény-szó? Megjegyzem, hogy a kérdéses szó megvan az oroszban és a kisoroszban is (*kabak*, DALJ, ZEL.), s 'kürbis' jelentésén kívül ugyanolyan metonimikus jelentése is van, mint a m. *kobak*-nak, t. i. 'fej' (vö. VASMER, Rocznik slawistyczny T. IV, 183; szerinte az orosz szó az oszmán törökből).

132. *köd* 'nebel'. A szerző hajlandó azt hinni, hogy régi török jövevény-szó, s a mongol Kow. *küden* 'brume, brouillard épais' szóra utal, bárha e szó a török nyelvek közül csak a jakutban van meg, a hol mongol jövevény-szó: jak. BÖHTL. *küüdän* 'leichter nebel, zittern der luft, nebel, staub'. MUNKÁCSI ÁKE. 417*) egyeztetetése ellen: *köd* ~ votj. -*kéd*: *čeg*-*kéd*, *čeg*-*ket* (*čeg* 'rauch') a szerző megjegyzi, hogy mivel a votják szó csak az említett összetételben fordul elő, jelentését nem lehet teljes bizonyossággal meghatározni. Szerintem ez túlzott pontosság jelentéstani tekintetben; nyilvánvaló, hogy az említett összetételben — az efféle kapcsolatok rendkívül közönségesek a fgr. nyelvekben, vö. BEKE, Übereinstimmende zusammensetzung in den finnisch-ugrischen Sprachen, KSz. XIII, 99. kk. — az utótag eredeti jelentése vagy ugyanaz, mint a magyar *köd* szóé, vagy annyira közel áll hozzá, hogy a miatt nem kell az egybevetés helyességében kételkedni. Megjegyzem még, hogy a számojédban is van egy olyan szó, a melyet a votják és a magyar szóval egybe lehet vetni: Tavgy *kinta* 'rauch'.

136. *köldök* 'nabel' < ócsuv. **kindik*, vö. kún, oszm. alt. stb. *kindik* id. — A szerző szerint *köldök* megelőző **köndök* helyett való, s magyarázata támogatására egy német jövevény-szóra utal, a melyben ellenkezőleg *n* van az eredeti *l* helyett: *zománcz* < *zomálcz* < kfn. *smalz*; ez az utalás azonban aligha

*) Vö. SZINNYEI, NyH.³ 145; a 4. kiadásból a szó ki van hagyva.

alkalmas a magyar *köldök* *l*-jének magyarázatára, mert a német jövevényszóban az *l > n* változás a megelőző orrhang (*m*) hatása alatt történt.

142. *körö* (Baranya m.) 'mürbe, zerbrechlich' < ócsuv. **kävrär*, vö. oszm. *gevrek* 'fragile', sor. *käbräk* stb. — Hogy a szó valaha csakugyan megvolt a csuvasban is, arról tanúskodik a megfelelő cseremiszi szó alakja: cserK. *kaura* (ufai korm.) 'spröde, zerbrechlich', cserH. RAMST. *kärä* 'sich splitternd, spröde' (nem tudom eldönteni, hogy vajjon a cserE. (PORKKA) *kaçura* 'törekeny, spröd' esetleg ugyanaz a szó-e; aligha, vö. cserH. RAMSTEDT *kaçärraş* 'hart werden (vom Felde)'; *närüggä kaçärraş* 'das Feld wird mager und trocken').

178. *szapu* < ócsuv. **sapaç*, vö. kaz. *saba* 'lederschlauch' stb. — A szerző idevonja még az abak. VERB. *sapćak* 'eimer' szót, a mely azonban különválasztandó, mert eredetileg *ć* kezdetű, s azonos a tel. alt. krm. kaz. RADL. *ćapćak* 'eimer, fass, zuber' szóval, s megfelelője megvan a csuvasban is: *süpsä* 'nagy kivájt, fedéllel ellátott bocska v. kád, melyben fehérműt tartanak (hajdan vajjat is)', vö. PAAS. CSUV. SZÓJEGYZÉK, 144.

183. *szemölcs* stb. 'verruca, tuberculus, warze'. A szerző szerint a szó forrása ócsuv. **šimiš*, vö. *gyümölcs* (90. sz.) < ócsuv. **žimiš*, vö. csuv. *šimas* 'speise', *žäväs-šimas* 'obst, frucht'. Megjegyzendő azonban, hogy e szó az egész török nyelvterületen, úgy látszik, csak kollektív értelemben használatos (tehát nem jelent egy darab gyümölcsöt): kaz. *žimš* 'frucht, obst', *kara ž.* 'getrocknete pflaumen'; kirg. *žemš* 'frucht', *baksa žemš* 'gartenfruchte', *kär žemš* 'feldfruchte' stb. (l. RADL.), — éppen úgy, mint a régibb magyar nyelvben is a *gyümölcs* szó (NySz.); ily módon a > 'verruca' jelentésváltozás nem látszik éppen valószínűnek. A nyelvjárási alakváltozatok *szöcsény*, *szöcsin* (Sopron, Vas, Győr m., Székelyföld, MTsz.) szintén nem nagyon illenek össze a szerző magyarázatával, hogy a *szemölcs* török jövevény; e változatok, úgy látszik, az eredeti gyöngé alakot képviselik (< **szvcs*-), azt pedig alig van okunk feltenni, hogy az *m ~ v* váltakozás a magyarban a legrégebbi török hatás korában még élő váltakozás lett volna.

185. *szérü* 'tenne'. Mint az előbb tárgyalt cikkben, a szerző itt is felteszi, hogy ugyanaz az ócsuvas szó két alakban is át-

került a magyarba: *szérü* < ócsuv. **šürüγ* ~ *gyürü* < ócsuv. **žürüγ*; vö. csuv. *šera, šerë, šera* 'ring', oszm. *jüzük* id. stb. Azt hiszi, hogy a szó eredeti jelentése a magyarban valószínűleg 'ring' volt, s bizonyítékul PÁZMÁNY (Préd. 749) következő mondatára utal: «az állóvízbe ha egy követskét vetünk, elsőben kiseded kerekded *szúrút* indit.» Nem értem, hogy az idézett mondatnak mennyiben volna bizonyító ereje; ha a *szürü* szót itt PÁZMÁNY 'gyürü, karika' értelemben használná, akkor mire való a *kerekded* jelző; — a *gyürü* csak nem lehet szögletes!

200. *teker* 'drehen, winden' < ócsuv. **täkär-*, vö. oszm. kirk. RADL. *dävür-* 'drehen, wenden, umkehren, zurückkehren'; csuv. *tavër-, tar-* 'wenden, umkehren, aufrollen' stb.; mong. Kow. *teyere-* 'tourner, retourner, revenir sur ses pas'. — A szerző egyáltalában nem veszi figyelembe, hogy ez egybevetést mennyire megnehezíti a magy. -k-, a mely itt egészen kivételesen az östörök **-g-* képviselője volna, vö. a könyv 54. §-t. Az ócsuv. **täkär-* erőszakosan szerkesztett alak.

211. *tör* 'schlinge, fallstrick' < ócsuv. **töγür*, vö. csag. VÁMB. ujj. tar. oszm., RADL., kirk. KSz. III, 117 *tor* 'netz zum vogelfangen'; kirk. *tōra* id.; mong. Kow. *toγur, tör* 'flet, grille, treillis'. — Megjegyzem, hogy a szó megvan a mordvinban is, nyilván mint csuvas jövevényszó, s így a mellett bizonyít, hogy a csuvasban a szó valamikor csakugyan megvolt: mdM. *tuvër*, mdE. *tuvor, tuvur* 'fogó, kelepceze rókák, nyulak stb. fogására' (a szó megvan már REGULY moksa-mordvin gyűjtéseiben is, l. BUDENZ, Moksa- és erza-mordvin szótár, NyK. V, 197: 'néminemű nyulfogó'). A mordvin alak is, habár mélyhangú, igen szépen megmagyarázódik egy olyanféle ócsuvas alakból, mint a milyent GOMBOCZ feltesz, vö. PAASONEN, Die türk. lehnw. im mord. (= SUS. Aik. XV, 2) 16, 17.

III. (A hangok megfelelése.)

Úgy látom, hogy a szerzőnek hibás fogalma van egyes csuvas és tatár magánhangzókról,* s így egyes östörök magán-

* E megjegyzés részben WICHMANN munkájára is áll: «Die tshuw. lehnw. in den perm. sprachen (= SUS. Toim. XXI), vö. kül. a 28. l. (30. §.) és 33. l. (38. §.).

hangzóknak csuvas megfelelőiről vallott nézete is téves vagy pontatlan. A szerző védelmére mindenesetre tekintetbe kell venni, hogy az általa használt források részben zavarosak és hibásak (AŠMARIN, RADL.), de MUNKÁCSI értekezéséből (Csuvas nyelvészeti jegyzetek, NyK. XXI, 3—8), valamint az én Csuvas szójegyzékemből és annak előszavából legalább fővonásaiban pontosabb képet alkothatott volna magának a csuvas nyelv vokalizmusáról és az őstörökhöz való viszonyáról.

A 138. lapon a szerző, RADLOFFra (Phon. 116. §.) és AŠMARINra (Матеріалы, 38. §.) hivatkozva ezt írja: «A köztör. tőszótagbeli *a*-nak csuv. An. *y*, *â*, Virj. *ê* felel meg.» A valóságban, úgy látszik, a kérdéses hangviszonyok a két főnyelvjárásban általában véve a következők:

1) An. *y*, Virj. *o*¹⁾ (< közcsuv. *o*), pl. kaz. *alma* 'alma' ~ An. *ylma*, Virj. *olma*; kaz. *arpa* ~ An. *yrba*, Virj. *orba*.

2) An. *u*, Virj. *u*, pl. kaz. *at* 'ló' ~ An. *ut*, Virj. *ut*; kaz. *jaktâ* 'fény, világ' ~ An. *šudâ*, Virj. *šut*.

3) An. *â*, dial. *o*, Virj. *o* (ZOL. *y*²⁾ (< közcsuv. *o*) pl. kaz. *kamâš* 'nád' ~ An. *çâmâš*, *çomâš*, Virj. ZOL. *хумыш* (o: *çomôš*); kaz. *kamâl* 'tarló' ~ An. *çâmâl*, *çomâl*, Virj. ZOL. *хумул* (o: *çomol*) 'gabonaszár'.

4) An. *ê*, Virj. *ê* (ZOL. *ы*³⁾, pl. kaz. *kajmak* 'tejsúrtú' ~ An. *çâjma*, Virj. ZOL. *хыма* (o: *çâjma*); kaz. *bak* 'nézni' ~ An. *pâç-*, Virj. ZOL. *пых* (o: *pâç-*).

Ezenkívül, a mint a szerző a 139. lapon helyesen megjegyzi, a köztörök *a*-nak egyes esetekben mindkét csuvas nyelvjárásban *i* felel meg, pl. kaz. *bar* 'menni' ~ csuv. *pîr*.

Az őstörök **o* és **u* hangokat tárgyaló fejezet elején (145. l., 8. §.) a szerző ezt mondja: «Az őstörök **o* és **u* a tőszótagban a legtöbb török dialektusban megmarad; csak a Wolga-dialektusokban és a baskirban lett az eredeti **o*-hang *u*-vá (o: *o*), míg az eredeti **u* meg *o*-vá változott (l. RADL. Phon. 112. §., BÁLINT, Kaz. tat. nytan, 11. l.): oszm. *orman* 'erdő' ~ kaz. bask. *urman*; oszm. *orta* 'közép' ~ kaz. *urta*, bask. *urtâ*

¹⁾ Vö. RADLOFF, Phon. 89 l., AŠMARIN 69—70 l.

²⁾ Vö. AŠMARIN 9. l.

³⁾ Vö. AŠMARIN, i. h.

id. Ellenben: oszm. *unut-* ~ kaz. *onot-*, bask. *önöt-*; oszm. *kulak* ~ kaz. *kolak*, bask. *kólák*».

Figyelmen kívül hagyva a baskirt, a melyet saját fülemmel nem hallottam, megjegyzem, hogy a kazán-tatár *u*, a mely a köztörök *o*-nak felel meg, pl. *urman* és *urta*, tiszta *u* hang, nem pedig zárt *o*-féle hang, a mint a szerző állítja, míg ellenben a köztörök *u*-t képviselő tatár *o* (pl. *onot-*, *kólák*) csakugyan zártabb *o*-hang, illetőleg, mint már Csuvas szójegyzékem előszavában (IV. l.) megjegyeztem, nagyon rövid (redukált) zárt, hanyag ajakműködéssel képzett *o*-hang, a melyet BÁLINT csak *o*-val, de RADLOFF pontosabban *ø*-val jelez; én magam, mint a megfelelő csuvas hang jelölésére is, az *ø* jelt használom.*)

Mikor az ismertetett munka idézett helyét először olvastam, hajlandó voltam sajtó- ill. tollhibára gondolni, de teljesen párhuzamos, tehát szintén téves a szerző megjegyzése a megfelelő palatális magánhangzokról is a 156. lapon (28. §.): «A volgai dialektusokban és a baskirban az eredeti **ö* hang *ü* (*ø*: *ö*)-vé, míg az eredeti **ü* hang *ö*-vé változott (l. RADLOFF, Phon. 112 §., BÁLINT, Kaz. tat. nyelvtan, s. 11—2).» A mi a volgai dialektusokat v. pontosabban a kazáni tatárt illeti, mert egy mišari területeken a hangviszonyok másfélék, így kellene lenni: «az eredeti **ö* hang *ü*-vé, míg az eredeti **ü* hang *ö*-vé (*ø*) változott.»

A mi az említett török labiális magánhangzók csuvas meg-

*) Mint az idézett helyen már megjegyeztem, AŠMARIN magyarázata (Materialy, 8, 12), hogy az ill. tatár-csuvas *o*-hang «rövid, nyílt *o*», valamint a megfelelő *ø*-hang is «rövid nyílt *ø*» volna, nem helyes; ellenkezőleg, nagyon is zárt. Innen érthető, hogy ZOLOTNICZKIJ e csuvas és kazáni tatár hangokat csuvas szótárában *y*-val és *ÿ*-vel jelzi. RADLOFF szerint is (Phon. XII—XIII.) a szóban forgó (kaz.) *o*-hang: *ø* és palatális párja *ø̄* «sind Vokale, die mit schlaffen lippenarticulation und unvollkommener zungenstellung gesprochen werden»; a 116. §.-ből következtetve, úgy látszik, szerinte a kazáni tatár *ø* és *ø̄*-féle hang a csuvasban csak az első szótagon túl fordul elő, a mi persze tévedés. — Vö. még MUNKÁCSI, NyK. XXI, 4; szerinte a kérdéses csuvas *o*-hang (jelölése szerint *o*) «hangszín tekintetében a magyar *o* és *u* közt álló hang, kbl. a hosszú *ó*-nak megfelelő rövidje; az 5. lapon: «REGULYNál is találunk egy nem tiszta *o*-nak hangzó *ÿ*-jegyet.

felelőit illeti, az őstörök **u* esetében a csuvas megfelelők általában azok, a melyeket a szerző a 146. lapon felemlít: «az őstörök **u*-t a csuvasban *ə*, *o* képviseli, pl. oszm. *kurum* ~ csuv. *χṛām*, *χōrām* 'korom'*) stb. [pontosabban így mondhatnók: Virj. *o*, An. *ə*, dial. *o* (< közcsuv. *o*)]. S midőn alább a szerző megjegyzi, hogy: «az eredeti **o* ellenben a csuvasban *u*-vá lett (s ily módon összeesett az őstör. **a* = csuv. *u*-val)», nem ártott volna hozzátenni, hogy az *u* ez esetben is csak az anatri-dialektusban jelentkezik, mert a virjalban ellenkezőleg *o* van, s ez nyilván az eredetibb (közcsuvas) hang; pl. oszm. *dol* ~ csuv. An. *tyl-*, Virj. *tol-* 'megtelni' stb., vö. RADL. Phon. 89, AŠMARIN 70—1. — A 146. lapon az őstörök szókezdő **o* hangról szóló fejtegetéseit ugyanígy kellene kiegészíteni.

Hasonlóképpen ki lehetne egészíteni azt, a mit a szerző az őstörök palato-labiális magánhangzók csuvas megfelelőiről mond: «A csuvasban az őstör. **ü* hangot rendszerint *ə*, *ë*, az őstörök **ö*-t *u*, *ə* képviseli», ilyenformán: az őstörök **ü* csuvas képviselője *ə*, dial. *ë* (An.), *ö* (Virj.) [< közcsuv. *ö*]; az őstörök **ö* képviselője 1.) *u*, (dial. bizonyos mássalhangzók előtt) *u* (An.), *o* (Virj.) [< közcsuv. *o*], ill. 2.) (a szavak másik csoportjában) *ə*, dial. *o* (An.), *o* (Virj.) [= közcsuv. *o*]. Pl.:

**ü*: orkh. *ujg. kümüs* ~ An. *kəməl*, *kēməl*, Virj. ZOL. күмүль
o: *kēməl* 'ezüst'; oszm. *jüz* ~ An. *šer*, *sēr*, Virj. ZOL. сьүр
o: *šēr* 'száz'.

**ö*: 1. oszm. *gör-* ~ An. *kyr-*, Virj. *kor-* (ZOL. kop) 'látni';
oszm. *göc-* ~ An. *kyś-*, dial. *kuś-*, Virj. *koś-* (ZOL. кось) 'köl-
tözni'.

2. oszm. *gönül-* ~ An. *kəməl*, dial. *kəməl*, Virj. ZOL. кумул
o: *kəməl* 'kedv'; oszm. *köpük* ~ An. *kəbək*, dial. *kəvək*, Virj.
ZOL. кубук, кубык *o*: *kəvək*, *kəvək* 'hab'.

*) Miért használja a szerző a zárt redukált *o*-hang jelölésére (a melyet én a *o* jellel jelöltem), hol a *ə*, hol pedig a *ö* jelt (ugyanazon szóban is, vö. a 100. l.: *χṛām*)? S miért használja, következtelenül, a megfelelő csuvas palatális magánhangzó jelölésére (l. 156. l.) az általam is használt *ö* jelet *ë* helyett? Ezen eljárásával csak megnehezíti különösen az olyan olvasónak a munkáját, a kinek előzetesen nem volt alkalma a különféle átírásmódokkal alaposan megismerkedni.

Szerencsére valamennyi előbb tárgyalt hangváltozás a csuvasban (és a tatárban is) a magyar-csuvas érintkezés után ment végbe, úgyhogy a fentebbi helyreigazítások és pótlások nem érintik a szerző tulajdonképpeni vizsgálata tárgyát.

Már közelebbi kapcsolatban van vele a szerzőnek véleményem szerint hibás felfogása az őstörök *y hangértékéről. A szerző előadásából (150—1. l.) ugyanis az derül ki, hogy szerinte az őstörök *y veláris *i* hang; ezt a pontosabb átírásbeli jelt használja is a 187. lapon, valamint a 151.-en is (20. §.), a hol az őstörök második szótagbeli *y magyar megfelelőiről beszél (vö. még 160. l., 38. §.).*) Így azután a szerző a 17. és 18. szakaszban természetesen is találja, hogy ezt az őstörök (= ócsuvas) hangot a magyarban helyettesítették az akkor még meglévő s később palatális *i*-vé vált **i* hanggal, s felsorol hat szóegyeztetést, a hol az őstörök (= ócsuv.) *y hanggal szemben a mai magyarban *i*-t találunk: «*bicsak* < **byčak* vö. oszm. id.» stb., utalván egyúttal a 6. §.-ban (144. l.) tárgyalt esetekre, a melyekben a magyar *i* az eredetibb **a*-ból keletkezett csuvas *i*-nak felel meg. Ezzel kapcsolatban a szerző (19. §.), következetes maradva önmagához, nem tartja kétségtelennek azon három szó török eredetét, a melyekben a török *y* hangnak a magyarban *a* (ø: *ä*) felel meg (*gyalom* < **žylym*, vö. kirg. id.; *kanyaró* < **kyramyγ*, vö. oszm. *kyzamyk*; *sajt* < **čyγyt*, vö. karaim ua.), jóllehet a Szójegyzékben még nem fejezte ki kételetét, sőt e szavak ócsuvas eredetét is kétségtelennek tartotta.

Hogy a szerző mire alapítja e véleményét az őstörök (= ócsuvas) *y hangértékéről, azt bővebben nem fejti ki (vagy talán véleményét éppen arra a körülményre alapítja, hogy a 150. lapon tárgyalt hat szóban (*bicsak* stb.) a török *y*-nek magyar *i* felel meg).

Ha arra a kérdésre akarunk megfelelni, hogy milyen volt az őstörök ill. ócsuvas első szótagbeli *y, mindenesetre fontos tudnunk, hogy milyen a szóbanforgó hang a mai nyelvekben.**)

*) Vö. a 188. lapot, a hol a szerző viszont, felsorolván a jövevényszavak sajátos csuvas ismertetőjeleit, rendes jelölés-módjától (*i*) eltérően, az őstörök **a*-ból lett csuv. *i* hangot is *y* jellel jelöli.

***) A szerző egyébként, úgy látszik, nem akar őstörök *y-

E tekintetben természetesen első sorban RADLOFFban kell megbízunk, a ki e hangot saját hallomásából ismeri majdnem minden török nyelvből. Az ő Phon. der nördl. Türksprachen cz. művéből (XII. l.) megtudjuk, hogy igazi veláris *i*, az orosz jery-nek (ы) megfelelő hang nincs a török nyelvekben,* hanem csak annak egy árnyalata. Mellőzöm azt a zavaros és nehezen érthető leírást, a melyet e hangról ugyanazon a lapon ad, s csak az ő később megjelent nagy szótárának előszavában (XI. l.) adott, nyilvánvalólag lényegesen javított meghatározást idézem: «ы (= y) ist nicht das russische ы, welches bei lippenstellung des i und bei zungenstellung des y ausgesprochen wird, sondern es liegt auf der vokalreihe zwischen ы und a mehr nach a zu und entspricht dem i-laute in dem deutschen worte *Myrthe, Wirth*; — sokkal találóbb és felvilágosítóbb a megfelelő orosz szöveg hasonlata, a mely szerint a kérdéses török hang olyanformán hangzik, mint az orosz o a hangsúlyos előtti harmadik szótagban, pl. a годовоü szó első tagjában. Tehát a török y ugyancsak messze van az *i*-től! AŞMARIN Materialy cz. művében a 2. lapon ugyancsak azt mondja, hogy a szóbanforgó hang a csuvasban és a kazáni tatárban azonos az orosz o-val a корабли szóban. Az a körülmény, hogy a csuvas irodalmi nyelv megalapítói a hang jeléül az *ä*-t választották, szintén a mellett bizonyít, hogy nem áll közel az orosz ы-hez ill. az *i*-hez. Magam is megfigyeltem e hangot a kazáni-tatárban, a misäriben, tobolszki tatárban és a csuvasban**) s veláris glide-

jének más hangértéket tulajdonítani, mint a milyen hangértéke van általában a megfelelő hangnak a mai élő török nyelvekben, oszmanliban, tatárban stb.

*) A 90. lapon R. mindamellettt egészen helyesen megjegyzi, hogy a csuvasban van az orosz ы-hez igen közelálló hang, t. i. az eredeti *a-ból keletkezett *i*, pl. *iltän* 'arany' = tör. *altyn*.

**) Majdnem ugyanez a hang megvan a mordvinban (moksamordvinban), cseremiszen és az osztjákban is (e nyelvekben e magánhangzó hangszíne nagyobb mértékben függ a környező hangoktól, sőt a szomszédos szótag magánhangzójától is, mint a török nyelvekben); az említett nyelvek újabb kutatói mind veláris redukált (glide-) magánhangzónak határozták meg; vö. RAMSTEDT, SUS. Toim. XVII, p. VIII; KARJALAINEN, SUS. Toim.

magánhangzónak határoztam meg (vö. SUS. Aik. XV, 24; XIX, 2: VI; FUF. II, 92) s *â*-vel írtam át; még hozzátehetem, hogy RADLOFF és AŞMARIN összehasonlítását a megfelelő orosz hanggal sikerültnek tartom.

Mi jogosít már most fel bennünket arra a feltevésre, hogy a szóbanforgó hang (**y*) az őstörökben és ócsuvasban *i* volt? És e feltevés mellett hogy lehetne megérteni, hogy az őstörök **y*-nek a mai csuvasban *â* felel meg, de az őstörök **a*-nak az ilyen szavakban, mint *şir*- ~ oszm. *jaz*-, *tina* ~ kaz. *tana* stb. a mai csuvasban, s a magyar nyelv csuvas elemeiből következtetve, már az ócsuvasban is, *i*?

Az én nézetem szerint sem a vokalizmus, sem más körülmény nem akadályozza annak, hogy a *gyalom*, *kanyaró* és *sajt* szavakat ócsuvas eredetűeknek tartsuk. Egészen természetes, hogy a török, ócsuvas **y* (*â*) hangot a magyarban *a*-val (= *â*) helyettesítették, a mely hangszín tekintetében valamennyi magyar magánhangzó közül legközelebb áll az ill. török vokális-hoz. Vegyük még figyelembe azt is, hogy, a mint «Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen» FUF. II, 92, cz. értekezésemben kimutattam, ugyanezt a török hangot az osztjákban az első szótagban *a*-val (KARJALAINEN jelelése szerint *ä*) helyettesítették, mert az osztjákban a megfelelő *â* hang az első szótagban nem fordul elő.

Több okunk volna abban kételkedni, hogy a 150. lapon felsorolt szavak, a melyek tör. *y* ~ magy. *i* megfelelést mutatnak (*bicsak*, *cziczkány*, *ildomos*, *sima*, *szirony*, *szirt*), csakugyan ócsuvas eredetűek-e, — tekintve, hogy a mai csuvasban egyikük sem fordul elő megfelelő alakban (a csuvas *şâzi*, *şârzi* alak sok tekintetben homályos viszonylását a többi török nyelvek 'égér' szavával: oszm. ZENK. *syčan*, kaz. BÁL. *tyčkan* stb. a szerző a 66. lapon nem magyarázza meg), nem volna lehetetlen, hogy mint a szerző a Szójegyzék megfelelő helyein maga is megjegyzi, egyikük-másikuk talán újabb török jövevényszó, vagy

XXIII, p. X. Nevezetesen RAMSTEDT az idézett helyen megjegyzi, hogy a szóbanforgó hegyi-cseremiszi hang nagyon eltér a votják *i*-től, de közel áll a csuvas (irodalmi nyelvi) *ä*-hez, ha ugyan nem teljesen azonos vele.

esetleg a török eredet felvétele nélkül is megmagyarázható. A nélkül, hogy e szavak részletes vizsgálatába bocsátkoznám, csak annyit akarok megjegyezni, hogy azok, a melyek végezetül mégis török eredetűeknek bizonyulnának, akár a csuvasból, akár más török nyelvből kerültek is, magyarázatra szorulnak, hogy miért felel meg bennük a török *y*-nek magy. *i*; talán részben a szomszédos palatális hang palatalizáló hatására lehetne gondolni már az átadó nyelvben: vö. a vokálist követő *č* (= *č*) hangot a **byčak* és **syčkan* szavakban. Ez irányban tanulságos összehasonlításként kínálkozik a tatár jövevényszavak sorsa a mordvinban: a tat. első szótagbeli *y*-nek (ə: ə) a moksa-mordvinban ə felel meg: mdM. *sənardə*- 'auf die probe stellen, versuchen', vö. tat. *syna*-; de ha előtte az átadó nyelvben (a mišäri-tatárban) jésített **č* volt, akkor a mordvinban *i*-t találunk: mdM. *šib'lak* 'bettvorhang', vö. miš. *cybyldyk* (ə: *cəbaldək*) < **čybyldyk*, kaz. *čybyldyk*; mdE. *čidardo*- 'aushalten', vö. miš. *cyda*- (*cəda*) < **čyda*-, kaz. **čyda*- (l. SUS. Aik. XV, 2 : 13).

Nyilván tévedésből történt, hogy a szerző, a zárhangok tárgyalása közben nem említi, hogy az *olló* (< ócsuv. **oɣlaɣ*, vö. ujj. oszm. *oɣlak* stb.) szó esetleg fontos lehet a magyar hangtörténet szempontjából (tör. *ɣl* ~ magy. *ll*).

Az őstörök **k* hang magyar képviselőit vizsgálván, a szerző a 173. lapon az *árok*, *tűzök* stb. szavak alapján egészen helyesen megjegyzi, hogy legalább ezekben az esetekben a zöngétlen szóvégi explozíva az ócsuvasban még megvolt. Ehhez még talán annyit lehetne hozzátenni, hogy egyes esetekben még a mai csuvasban is megvan, pl. *pižək* 'magas', vö. ujj. *bädik* 'nagy', kojb. *bōzik* stb.; hogy e feltűnő tényt, hogy kell magyarázni, az persze más kérdés. A szerző kijelentése (57. §.), hogy a szóvégi **-k* (valamint **-g*) a mai csuvasban a többtagú szavak végéről minden magánhangzó után lekopott, nagyon is mereven van fogalmazva. AŠMARIN, kire a szerző hivatkozik, csak annyit mond (Материалы, 45. §.), hogy a hangok lekophatnak *s* a következő 46. §.-ban olyan példákat is hoz fel, a hol ellenkezőleg a csuvasban van szóvégi *-k* (-*ɣ*), bár a többi török nyelvben hiányzik, pl. csuv. *täləɣ* 'özvegy' ~ oszm. *tul*, kaz. *tol*, csuv. *pülək* 'öt' ~ oszm. *beš*, kaz. *biš* etc.

A 71. §.-ban a szerző az őstörök **č* kettős magyar reflexét

tárgyalja (1. *cs*, pl. *csat*, vö. oszm. ZENK. *čaty* 'zusammenfügung'; *kölcsön*, vö. csuv. *kivžen*; 2. *s* (ə: *š*), pl. *sereg*, vö. ujj. *čarik*, csuv. *šar*; *kis*, vö. kaz. *kačə*, csuv. *kəžən*) s érdekes magyarázatát adja: a *tš* > *š* hangváltozás **š* közvetítő fokon keresztül történt, úgy, hogy a magyar *s*-es szavak olyan csuvas alakokra vezetendők vissza, a melyekben **š* volt az eredeti *č* helyén: *sereg* < ócsuvas **šarik* stb.*) Ezzel szemben a szerző meg sem kísérti megmagyarázni azt a sajátságos, a 65. §-ban megállapított tényt, hogy az östör. szóvégi és szóbelsei *š*-nek a magyarban *cs* ill. *lcs* felel meg. Véleményem szerint e megfelelés megérdemelné, hogy vele bővebben foglalkozzunk: valamennyi idetartozó szóban: *bocsát* (*bucsú*), *bölcső*, *gyümölcs* (az első esetben a legrégebb magyar adatokban) van *l*, és miért éppen valamennyi idetartozó esetben került a *cs* elé az az «anorganikus járulékhang», a hogy az *l*-t MUNKÁCSI után a szerző is magyarázza. A nélkül, hogy e nehéz kérdés részletes megvitatásába akarnék bocsátkozni, csak a török *üşäk* 'szamár' ~ mong. *elčiyen* szavak hangviszonyára utalok. Nem lehetne-e figyelembe venni azt a lehetőséget, hogy az idetartozó szavakban már abban a nyelv alakban, a honnan a magyarba kerültek, *lč* s nem *š* volt?

A 66—68. §-ban a már régebről ismert rhotacismus- és lambdacismus-elméletről van szó, melyek közül az utóbbit, mint a szerző i. h. megjegyzi, egy fgr. hangtörténeti kérdésben is megkísérelték alkalmazni (vö. SETÄLÄ, FUF. II, 273): a csuvas-mongol *r* eredetibb **z*-t, *l* eredeti **ž*-t képviselne. A KSz. utolsó (XIII.) kötetében megjelent cikkében: «Zur lautgeschichte der altaischen sprachen», a mely voltaképen a NyK. XXXV. kötetében megjelent «Az altáji nyelvek hangtörténetéhez» cz. értekezésének javított és bővített kiadása, a szerző ez elméletekkel szemben már óvatosabb álláspontot foglal el: itt már nincs szó *ž* öngés **š* ről (**ž*-ről), mint az *l* előzőjéről, sőt az *r*-re vonatkozólag is megengedi a szerző, hogy «magában véve az ellenkező feltevés, hogy t. i. az altáji **r* egy része *z*-vé lett, szintén nem volna lehetetlen». Hadd említsem meg evvel kapcsolatban, hogy RAMSTEDT a Finnugor Társaság egy ülésén már régeb-

*) Talán külön is figyelmet érdemelt volna az *s* ~ *cs* váltakozás a magyarban egy tőn belül is: *kis* ~ *kicsiny*.

ben előadta röviden, s egy magánbeszélgetésben bővebben is kifejtette indokait, a melyek alapján arra a biztos következtetésre jutott, hogy éppen ellenkezőleg, mint a hogy eddig hitték, éppen az *l* és az *r* az eredetibb hangok, s a megfelelő csuvas és mongol sziszegők később keletkeztek.¹⁾

A 70. §. szerint az őstörök szókezdő **j*-nek a magyarban három megfelelője van: 1. *θ*, 2. *gy*-, 3. *sz*-.

Az első megfelelés jelentkezik az *ír* (*írok*), vö. oszm. *stb. iaz*-, csuv. *šjr*-; *író* 'buttermilch', vö. bask. *jað*-, kaz. *jaž*- 'buttern' esetekben. A szerző véleménye szerint kétségtelenül magánhangzós kezdetű ócsuvas **yr*- és **yraj* alakokra mennek vissza, s véleménye támogatására idézi RADL. 244. és 247. §-t, a hol több eset van felsorolva, midőn a szókezdő *j*- lekopik vagy magánhangzóval kezdődő szó elé *j* járul a legkülömbözőbb török nyelvekben különféle magánhangzók előtt, egyebek közt *y* előtt is. A csuvasból azonban egy példa sines felemlítve, s ezért pótlásul hadd említsem meg, hogy a mai csuvas nyelvben csakugyan van egy eset, a hol a *j*- az eredeti *a*-ból keletkezett *i* előtt lekopott: csuv. *iran* 'holnap' valószínűleg = oszm. ujj. krim. kaz. RADL. *jaryn* 'morgen; (kaz.) zukünftig';²⁾ e példának azért is több bizonyító erőt tulajdonhatunk, mint a szerző által felhozottaknak, mert itt — éppúgy mint a szóbanforgó jövevényszavakban — csakugyan őstör. **ja*- > csuv. **ji*- megfeleléssel van dolgunk, míg ellenben a RADLOFF felhozta többi török nyelvi példában őstör. **jy*-vel (vagyis, a mint előbb próbáltam bizonyítani, **jâ*-vel).

Mind ezek ellenére a magam részéről nem vagyok teljesen meggyőződve a szerző magyarázatának helyességéről,³⁾ különösen azért, mert a felhozott esetekben a *j*- eltűnése *i* előtt egészen kivételesnek látszik. Nem lehetne-e talán arra gondolni, hogy

¹⁾ Természetesen ezek az altáji hangok bizonyos fokig különböztek azoktól az *l* és *r* hangoktól, a melyek az egész nyelvterületen megmaradtak liquidáknak.

²⁾ Már AŠMARIN Матеріалы 99. l. megemlíti ez esetet.

³⁾ Mintha a szerző maga is ingadozott volna, hogy a szóbanforgó esetekben milyen ócsuvas alakokat tegyen fel. Itt, valamint a Szójegyzékben (87—8 l.) ócsuv. **yr*- és **yraj* alakokat találunk, de 144. l. szerint: m. *ír* < **jyr*-, *író* < **jyraj*-.

az ócsuvas nyelvvalakban egyáltalában nem volt *ǰ*-, a hogy a szerző felteszi, hanem *d* vagy éppen erősen spirantikus *j*- az őstörök **j*- helyén (erről bővebben alább), és hogy a **gyi*- ill. **ji*- > *i* (s ebből *i*) a magyarban ment végbe, vagy még inkább, hogy a magyarban talán idegenszerű **d̥i*-, **ji* hangsoportot rögtön **i*-vel helyettesítették? — A mi egyébként az *író* szót illeti, a szerző által a Szójegyzékben (88. l.) felhozott cseremisiz szó a magyar *író* etimológiájának helyessége iránt is kétséget támaszt. A cserK. (GENETZ) *j̄ra* 'buttermilch' az ott kifejtett nézet szerint valószínűleg ócsuvas jövevény: csuv. **j̄ra* = tör. **jazau*, **jazak*, vö. bask. *máj-jädü* 'das buttern', *jädma* 'buttermilch'. A szerző nem veszi figyelembe azt a nevezetes körülményt, hogy ily módon e szóban a szóközépi *r*, tehát határozottan csuvasos hangsajátság mellett, a szókezdeten az őstörök **j*-t képviselő *j*- volna, pedig, mint ismeretes, a cseremisiz nyelv csuvas jövevény-szavaiban az őstör. **j*- = csuvas *s*-t szabályosan *s*- képviseli (a keleti nyelvjárásokban részben *ś*), vö. PAASONEN, S-laute, 119; WICHMANN, FUF. VI, 22.

A mi az őstörök szókezdő **j*- két másik magyar megfelelőjét illeti: *gy*-, pl. *gyár*, vö. ujj. oszm. *joɣur*-, csuv. *śar*-, *szél*, vö. ujj. oszm. *jäl*, csuv. *śil*, a szerző a 180. lapon (vö. p. 188, 208) felteszi, hogy e kettősség ócsuvas nyelvjárási eltéréseket tükröztet vissza. E feltevés ellen persze elvileg nem tehetünk kifogást; csak azt jegyzem meg, hogy egy tatár dialektusban, a mint már régebben («Zur tatarischen dialektenkunde» KSz. III, 48) kimutattam, ma is kétféle megfelelést találunk, *j*-t és *ś*-t, szavak szerint váltakozva, pl. *juk* 'nem', de: *śul* 'ut stb.;*) — tehát nem volna talán teljesen lehetetlen feltevés az sem, hogy ilyenféle hangviszonyok voltak abban a csuvas nyelvvalakban is, a mely a magyarra hatott.

Ugyanígy ítéli meg a szerző (vö. a 183, 188 l.) a török *č* kettős magyar megfelelését is: *č* és *ś* (l. föntebb az 59. l.), utalván egyúttal arra a lehetőségre is, hogy a *č* bizonyos fonétikai helyzetekben megmaradhatott affrikátának akkor is, mikor

*) Mint az említett példából kitűnik, ugyanazon magánhangzó előtt is; eredetileg e megfelelések talán a fonétikai helyzet szerint váltakoztak, vö. RADL. Phon. 161. §.

más helyzetekben már *š-sé változott (a mit a magyarban s-sel helyettesítettek).

Hogy a szerző miért nem hajlandó számba venni azt a lehetőséget is, a melyre a török *j*-hang kettős magyar megfelelésével kapcsolatban már utaltak (vö. pl. TMNy. 166), hogy t. i. a *sz*-es magyar alakok fiatalabb jövevényszórétegbe tartoznának, annak oka talán az, hogy az ő véleménye szerint a magyar-csuvas érintkezések aránylag rövid ideig, legfeljebb 200 esztendeig tartottak. Erről különben alább bővebben.

A 185. lapon (77. §.) a szerző megállapítja, hogy a török *l* a magyarban megmaradt. Evvel kapcsolatban nem ártott volna figyelembe venni a *bojtorján* szót (Szójegyzék, 29. sz.), a melyben sajtáságos módon *jt* (a régi nyelvben *ht*, 1240, OklSz.) van a török **lt*-vel szemben: a feltett ócsuv. alak **baltyrjan*, vö. oszm. ZENK. *baldyrjan*, csuv. *pylbāran* stb.; vö. a 81. lapot, a hol a szerző a *gyül* szóval kapcsolatban megjegyzi, hogy *lt* > *jt* változást nem tudunk kimutatni, a *gyüjt* ~ *gyül*, *fojt* ~ *fül*-féle kauzatív alakokat kivéve, a melyeknek a fejlődése azonban a szerző véleménye szerint nem világos.

A szerző azon véleményben van, hogy a magy. *gy* ~ őstör. **j*-megfelelés eseteiben az átadó ócsuvas nyelvvalakban *ǰ* hang volt, így tehát a magyarban a *ǰ* > *gy* változás a magyar-csuvas érintkezések után ment volna végbe (vö. a 70. §. és a 186, 207 l.). Ezt a teóriát bővebben ki kellett volna fejteni; fontos volna tudni, hogy a szerző véleménye szerint milyen fgr. hangból keletkezett az a feltett magyar szókezdő *ǰ*-. Én azt hiszem, hogy a szóbanforgó hangviszonyokat másképp is meg lehet magyarázni. Mindenekelőtt nem állíthatjuk egész bizonyossággal, hogy abban az ócsuvas nyelvvalakban éppen **ǰ*-képviselte az őstör. szókezdő **j*-hangot; miért ne lehetett volna az eredeti *j*-képviseelője *d* is, tehát kb. = magy. *gy*, a melylyel helyettesítették volna (*d* van egy-két mai tatár nyelvjárásban, vö. RADL. Phon. 159—61. §.). De tegyük fel a szerzővel, hogy abban az ócsuvas nyelvvalakban csakugyan *ǰ*- (t. i. jésített *ǰ*-) volt, a magy. *gy* = ócsuv. **ǰ*- (pl. *gyúr* < ócsuv. **ǰorur*-) megfelelésből még akkor sem következik feltétlenül, hogy a magyarban akkor még volt *ǰ*-: hiszen világos, hogy a magyar, ha nyelvében nem volt *ǰ*-féle hang, a jövevényszavakban saját hangjai közül azzal

helyettesítette, a mely az idegen hanghoz legközelebb állt, t. i. *gy*-vel (*d*-vel). Hogy egy hasonló esetet említsek, a déli osztyák a *č* hangot nem ismeri, s a tatár és orosz jövevényszavakban a palatalis *č*-t (*č*) *č*- (*k*-)vel helyettesíti, pl. osztyj. *kəprək* (*təprək*) 'rongy' < tat. *čüprək*; osztyj. *kərm'ik*, ПАТК. *kermet* 'tégla' < or. кирпичь stb. Kétségekívül helytelen volna az effajta jövevényszavak alapján azt következtetni, hogy átvételükkor az osztyákban még megvolt az eredeti (fgr.) **č*-hang s hogy így a **č* > *č*, *k* hangváltozás az osztyákban csak a tatár és orosz hatás után ment végbe (vö. «Über die türk. lehnw. im ostj.» cz. cikkem jegyzetét, FUF. II, 96). — Éppen ilyen kevés bizonyító ereje van, a mi a magyar **ž* > *gy* változás kronológiáját illeti, a *gyöngy* (< ócsuv. **žinžü*, vö. ujjg. VAMB. *jinžü* stb.) szónak is, a hol őstörök, s kétségekívül az ócsuvasban is megörződött szóközépi **ž* hangról van szó.

IV. (Visszapillantás. Következtetések.)

A megelőző részben már tárgyaltam azokat a magyar és a török (csuvas) nyelvtörténetre vonatkozó fontos és legnagyobb-részt helyes következtetéseket, a melyeket a szerző a befejező részben röviden összefoglal, úgy, hogy most az itt tárgyalt történeti és művelődéstörténeti eredmények megbeszélésére szorítkozhatom.

Ez utóbbiakra csak néhány jelentéktelen megjegyzésem van.

A mi engem illet, én bizonyos tekintetben tartózkodóbb vagyok, mint a szerző-e művében, ha nyelvi alapon való művelődéstörténeti következtetésekről van szó.

A 189. lapon azt mondja a szerző: «Kétségtelen ugyan, hogy *tej* és *fejni* eredeti szavak, mégis a török eredetű *köpü*, *író*, *sajt*, *túró* szavakból csak azt következtethetjük, hogy a *sajt*- és *vaj*-készítés török hatás alatt terjedt el. Nem lehet ez állítás czáfolatára a magy. *vaj* szót (= vog. *w'öj*, osztyj. *uoi*, votj. *vej*, md. *vaj*, finn *voi*, lp. *vuõbbä*) felhozni, mert ez eredetileg egyszerűen zsiradékot is jelenthetett (l. SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII, 4: 14).»*)

*) Az utóbbi megjegyzés egyébként már AHLQVISTNÁL (Kulturwörter 5, 6) megvan.

Talán mégsem annyira bizonyos, hogy a «tej további felhasználása» a lótenyésztő magyarok előtt ismeretlen volt mindaddig, a míg a csuvasok hatása alá nem jutottak. Hiszen kétségtelen, hogy már azelőtt is, régibb idő óta valamelyes kultur-érintkezésben voltak a dél- vagy délkeleti Oroszország steppe-in tartózkodó scythákkal, a kik előtt pedig az említett eljárás már régóta ismeretes volt. Érdekesen írja le már HERODOTOS történeti munkájában (IV, 2), hogy a scythák hogyan készítenek valami vaj-félét a kancza tejéből: «Miután megfejtek, mindig faedényekbe öntik a tejet, vak rabszolgákat állítanak sorba melléjük s velük kavartatják a tejet. Azt, a mi fölszáll, lefölozik s ezt értékesebbnek tartják, míg az, a mi a fenéken marad, silányabb... Ők t. i. nem szántanak, hanem nomádok.»*) A szóbanforgó jövevényszavak alapján alig lehet többet állítani, mint hogy a magyarok valószínűleg régi csuvas szomszédaiktól tanulták el a tej felhasználásának fejlettebb módjait; arra, hogy a kezdetlegesebb eljárás módjának és eredményének neve az ilyen esetekben a technika megváltozásával könnyen kivész, a fgr. nyelvekből is számos példát idézhetnénk. — Véleményem szerint a nyelvi tények azt sem teszik olyan kétségtelenné (189. l.), hogy a régi magyarok előtt, mint «nomadizáló lovas nép» előtt a földművelés teljesen ismeretlen lett volna, különösen mikor van egy gabonanév, a *köles*, a melyről, bármilyen homályos is az eredete, alig lehetne csak némi valószínűséggel is feltenni, hogy meg ne lett volna a magyarban már a csuvas közösség kora előtt is, s midőn másrésről egy más gabonafajnak, a búzának közös neve van a balti-finn, mordvin, cseremisiz és votják nyelvekben.**)

A 191. lapon a szerző elfogadja SZINNYEINEK az «Árpád és Árpádok» cz. munkában (38—9 l.) kifejtett nézetét, a mely szerint a török eredetű rokonságnevek hiányát csak úgy lehet

*) Vö. SCHRADER, Reallex. 121. l. — SETÄLÄ, a finnugor népek állattenyésztésének és vajkészítésének történetét tárgyalván (SUS. Aik. XVII, 4:13—4), úgy vélekedik, hogy «a vajkészítés a csekély zsirtartalmú kanczatejből nem fordul elő a lovas népeknél.» Mint a fentebbiekből is kitűnik, e nézet nem tartható fenn.

***) L. szómagyarozatomat FUF. II. 186—9.

megmagyarázni, ha felteszszük, hogy a magyarok és a régi csuvasok között összeházasodás vagy éppen nem, vagy csak ritkán fordult elő. Az okot azonban mindkét kutató másutt keresi. SZINNYEI valószínűnek tartja, hogy a magyarok leigázták a törököket s rabszolgáikká tették őket, úgyhogy a közöttük fennálló társadalmi rangkülömbőség volt az összeházasodás akadályá, GOMBOCZ meg azt hiszi, hogy a két nép között a kapcsolat jobbára kulturális természetű volt mélyebbre ható népkeveredés nélkül. Történeti adatok hiányában nehéz volna e kérdésben határozott véleményt alkotni; véleményem szerint a sz. magyarázata idéztem merev formájában talán nagyon is nagy jámborságot tulajdonít annak a nomadizáló lovasnépnek, a hogy ő az akkori magyarokat nevezi, különösen ha figyelembe vesszük azt, a mit az ő utódaikról tudunk a közvetlenül következő századokban.

Hogy miért kellene a *borsót* (valamint az *almát* és a *körtét*) a megfelelő vad fajok nevének tartani, a mint a sz. a 190. lapon egészen határozottan állítja, nem tudom megérteni. Abban lehet hogy igaza van a szerzőnek, hogy mai értelemben vett kertészetre és gyümölcsstermesztésre nem gondolhatunk, de vajjon borsót akkoriban miért is ne termesztettek volna ugyanazokon a földeken, a hol a gabonát is — ha csak nem gondolunk a czukorborsóra!

A házieszközök kategóriájából valószínűleg tévedésből ki-maradt az *orsó* (190. l.).

A 192. l. szerint a *gyertya* szó is a halászati műszók közé tartoznék. Habár e szónak 'leuchte (zum fische fangen)' jelentése csakugyan előkerül több keleti-török nyelvben (l. a Szójegyzékben), azért nem kell feltennünk, hogy a magyar szót ebben a jelentésben vették át, mikor sem a magyar szónak nem volt, sem a mai csuv. *şyrda* szónak nincs ilyenféle jelentése.

A 194—208. lapokon arról van szó, hogy milyen török nép nyelvéből valók a magyar nyelv e jövevényszavai, hogy hol és mikor történt az átvétel.

Úgyis hosszúra nyúlt ismertetésemben csak az utóbbi kérdésre akarok még röviden kitérni.

Mivel a magyarok már a VIII. század végén vagy a IX. század elején elköltöztek a Volga-bolgárok szomszédságából új lakhelyükre a Fekete-tenger partjára, a hatalmas Kazár-birodalom

szomszédságába, a szerző szerint Kr. u. 800 a magyar-csuvas érintkezés végső terminusának tekinthető. Másrészről valószínűnek tartja, hogy Kr. u. 600 a magyar nyelv bolgár jövevényszavainak ex-quo terminusa, azért, mert minden valószínűség szerint a bolgárok nem értek a VII. sz. kezdete előtt későbbi hazájukba a középső Volga vidékére. A magyar-bolgár érintkezéseket illetően módon legalább egy, legfőleg két évszázadig tartottak (l. 205—6. l.)

Úgy látom ebből, hogy a szerző — valamint WICHMANN is SUS. Toim. XXI, 142 — meggyőzőnek tartja KUNIK bizonyítását (Извѣстiя Ал-Бекри p. 155—6), hogy a bolgárok a VI. században még nem érkeztek el a középső Volga vidékére. Ennek a bizonyításnak azonban szerintem olyan gyenge az alapja, hogy szinte csodálkozom, hogy mindedig nem hívta ki az ellenmondást, sőt ellenkezőleg, úgy látom, általános helyesléssel találkozott a keleti Oroszország korabeli történetét tárgyaló munkákban.

Alapja JORDANES («De origine actibusque Getarum, cap. XXIII) egy passzusa, a melyben el van mondva, hogy HERMANARIK a IV. század közepetáján leigázott több népet, a melyek között kétségtelenül meg vannak említve a fgr. merják és mordvinok.*) A bolgárokról és csuvasokról, mondja KUNIK, JORDANES, a ki 550 táján írt, egész egyszerűen azért nem emlékezik meg, mert akkor még nem érkeztek meg későbbi lakóhelyükre (a hová, KUNIK okoskodása szerint, valószínűleg csak akkor értek, mikor a bolgárok az avarok fennhatósága alá kerültek, vagy pedig a mikor a kazárok hatalma az előbbiekre nézve veszélyessé kezdett válni, ez pedig elég későn a VII. században történt). De hiszen JORDANES az idézett helyen nem a saját századáról, hanem a IV.

*) «Hermanaricus . . . multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit . . . Merens Mordens Imniscaris (imnascaris, ymnascaris, ymniscans) . . .» (MOMMSEN kiadása, Monum. Germ. Hist. V, 1, Berlin, 1882). Hogy az utóbbi felemlített népnév csakugyan a cseremiszekre értendő-e, mint általában felteszik, éppen nem bizonyos (MOMMSEN szerint a helyes olvasat nem Sremniscans, a mely változatot KUNIK azzal a névvel vetett egybe, a hogy a mai csuvasok nevezik a cseremiszeket: *šarmōs*).

századról beszél! Ha tehát azt a tényt, hogy JORDANES megemlíti ugyan a mordvinokat stb., de nem a bolgárokat (csuvasokat), lehetne is úgy értelmezni, mint KUNIK, akkor is csak arra az eredményre juthatnánk, hogy a csuvasok HERMANARIK korában, tehát a negyedik században még nem érkeztek meg a középső Volga vidékére. De világos, hogy a csuvasok meg nem említésének egyáltalában nincs bizonyító ereje abban a kérdésben, hogy mikor érkezett e nép erre a vidékre. JORDANES csak a HERMANARIK által leigázott népeket sorolja fel, s nincs kényszerítő okunk arra a valószínűnek sem mondható feltevésre, hogy a keleti gót hatalmát ilyen messze keletre kiterjesztette volna.

Egyelőre tehát, véleményem szerint, nincsen megbízható történeti támaszpontunk a magyar nyelvbe (valamint a többi rokon nyelvbe) került csuvas elemek ex-quo terminusának megállapítására, s így a magyar-bolgár érintkezés tartama esetleg jóval hosszabb is lehetett, mint a hogy a szerző megállapítja.

A munka javítása olyan gondosan történt, hogy a végén lévő rövid jegyzékben felsoroltakon kívül alig találunk benne sajtóhibát [74. l. 12. sor a.: az osztj. *iatəm* szó második vokálisa furesa alakú; 105. l. 8. s. a.: *köpe* h. o. *köpə* (tőalak) vagy *köpə* (így KARJALAINEN, l. c.; nominativusi alak); 125. l. 7. s. f.: 'werfeln' h. o. 'worfeln'; 106. lapon a *körte* szó jelentése elmaradt].

Említést érdemel még talán, hogy a szerző két helyen (97. l. 4. s. a. és 112. l. 15. s. f.) a «Sarap.» rövidítéssel jelöl egy általam tanulmányozott csuvas nyelvjárást; a 64. l. helyesebben «Spas.», — t. i. kazáni kormányzóság szpasszki kerületének déli részében fekvő Jeräpkino nevű csuvas falú (anatri) nyelvjárásáról van szó, vö. PAASONEN, Csuvas. szójegyzék, Előszó, I. l. (ott a «Szp.» rövidítést használom).

* * *

Tanúskodjanak e megjegyzések azon buzgó érdeklődésről, a melylyel én, valamint a többi finnugor nyelv kutatók s remélhetőleg a turkológusok is Gombocz művét fogadták. Ismerteté-

semiben itt-ott a legapróbb részletekig mentem, abban a reményben, hogy a szerző talál megjegyzéseim között olyanokat is, amelyeket a megjelenendő magyar kiadásban felhasználhat; — meg vagyok ugyanis róla győződve, hogy a történetelőtti magyar-török érintkezésekre vonatkozó kutatásainak olyan nagy jelentőségük van a magyar nemzeti tudományra, hogy egy ilyen bővebb magyar kiadás megjelenésére nem kell sokáig várakoznunk.

A magyar-török egyezések számát a szerző kutatásai lényegesebben nem gyarapították, s ha figyelembe vesszük, hogy a magyaron kívül a szerző mennyire járatos a török nyelvekben is, amelyeknek szókészlete már bő forrásokból ismeretes, s hogy mennyi munkát fordított tárgyára, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy a jövő kutatások által is nagyobb mértékben gyarapodnék, legalább is nem annyira, hogy ezáltal a főeredmények lényegesebb változást szenvednének. Hanem a szerző, elmélyedve tárgyába, lelkiismeretes gondossággal, mintaszerű módszerrel és kiváló tudományos tehetségre és érettségre valló módon oldotta meg nehéz feladatát, a mely, mint művének előszavában meghatározza, elsősorban az volt, hogy az eddigi gazdag, de nem egyforma értékű anyagot gondosan átvizsgálja, a valószínűtlen vagy helytelen egybevetéseket kiküszöbölje, s e vizsgálatok eredményeit a magyar és a török hangtörténet számára értékesítse.

PAASONEN HENRIK.
